

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Редакційна рада

Голова ради — В.М. ЛИТВИН

Члени ради: В.М. ГЕЄЦЬ, Л.В. ГУБЕРСЬКИЙ,
І.М. ДЗЮБА, М.Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
І.Ф. КУРАС, О.С. ОНИЩЕНКО, Ю.М. ПАХОМОВ,
С.І. ПИРОЖКОВ, М.В. ПОПОВИЧ, В.А. СМОЛІЙ,
Ю.С. ШЕМШУЧЕНКО

Редакційна колегія

Голова колегії — В.А. СМОЛІЙ

Члени колегії: В.Ф. ВЕРСТЮК, С.В. ВІДНЯНСЬКИЙ,
В.О. ГОРБИК, В.М. ДАНИЛЕНКО, М.Ф. ДМИТРІЄНКО, Я.Д. ІСАЄВИЧ,
Г.В. КАСЬЯНОВ, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (заступник голови колегії),
О.Є. ЛИСЕНКО, В.М. ЛИТВИН, Ю.А. ПІНЧУК, О.П. РЕЄНТ,
О.С. РУБЛЬОВ (відповідальний секретар), П.С. СОХАНЬ,
П.П. ТОЛОЧКО, П.Т. ТРОНЬКО

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3
ТОМ
Е—Й

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2005

(НТШ). В кн.: Українська література у портретах і довідках: Довідник. К., 2000.

Г.С. Брега.

«ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ» («Історіографічні дослідження в Українській РСР») — історіографічний неперіодичний збірник наук. праць. Видається з 1997 як продовження щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР», що виходив протягом 1968—73 в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) і був заснований за ініціативою Ф.Шевченка. 1-й та 2-й випуски «Історіографічних досліджень в Українській РСР» (Київ, 1968—69, тираж 850 та 600 прим.) опубл. за редакцією Ф.Шевченка, 3-й—5-й (Київ, 1970—72, тираж — 600, 800 та 1600 прим.) — І.Гуржія, 6-й (Київ, 1973, тираж 800 прим.) — П.Калениченка. Друкувалися розвідки та матеріали учених І.Гуржія, Я.Дзири, Я.Калакури, П.Калениченка, Л.Коваленко (див. Л.Коваленко-Маняк), Н.Комаренко, М.Котляра, Ю.Мишика, В.Панібудьласки, А.Санцевича, В.Сарбея, Г.Сергієнка, Ф.Шевченка та ін. Видавався обсягом від 14,5 до 19 друкованих аркушів. З 5-го випуску була введена практика вилучення статей, зокрема, Ф.Шевченка, О.Апанович, Я.Дзири. Наклад 6-го випуску був майже повністю знищений за вказівкою керівництва КПУ.

«І.д. в У.» видаються у вигляді спец. випусків, присвячених

ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ
РСР

«Історіографічні дослідження в Українській РСР». Вип. 1. Київ, 1968. Обкладинка.

відомим ученим, та збірників наук. праць: вип. 7 (Київ, 1997) — пам'яті чл.-кор. НАН України Ф.Шевченка (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 8 (Київ, 1998) — на пошану д-ра істор. н. Ю.Пінчука (відп. ред. О.Реснт); вип. 9 (Київ, 1999) — пам'яті д-ра істор. н., проф. В.Сарбея (відп. ред. В.Смолий); вип. 10 (Київ, 2000; об'єднаний випуск з наук. збірником «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики») — на пошану акад. НАН України В.Смоля (відп. редактори М.Дмитрієнко, Ю.Пінчук); вип. 11 (Київ, 2002) — на пошану д-ра істор. н. Р.Симоненка (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 12 (Київ, 2003) — «Визначні постаті української історіографії ХІХ—ХХ ст.» (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 13 (Київ, 2003) — на пошану д-ра істор. н. П.Калениченка (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 14 (Київ, 2004) — збірник наук. праць з проблем біоісторіографії, проблемної, регіональної та інституціональної історіографії тощо (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 15 (Київ, 2005) — «Визначні постаті української історіографії ХІХ—ХХ ст.» (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 16 (Київ, 2005) — «Михайло Максимович і українська історична наука: Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О.Максимовича» (відп. ред. Ю.Пінчук). Від лют. 2003 «І.д. в У.» зареєстровані в Держ. реєстрі як друкований засіб масової інформації. Видаються накладом від 100 до 300 прим. Друкуються розвідки з історії істор. науки, наук. т-в, інституцій та часописів, проблемної та регіональної історіографії, біоісторіографії, теорії та методології, суміжних галузей та дисциплін, а також статті, присвячені пам'яткам істор. думки, бібліографічні огляди та матеріали, рецензії. Статті та матеріали хронологічно охоплюють майже всі періоди укр. істор. думки.

Літ.: Комаренко Н.В. О ежегоднике «Историкографические исследования в Украинской ССР» (1968—1973 гг.). В кн.: История и историки. Историкографический ежегодник. 1980. М., 1984; Попередні випуски «Історіографічних досліджень» (Бібліографічна довідка). «Історіографіч-

ні дослідження в Україні», 1999, вип. 7; Апанович О.М. Ф.П.Шевченко: Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки. Людина. Спогади та історіографічний аналіз. К., 2000.

Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь.

ІСТОРИОГРАФІЯ, як термін, поняття та дисципліна. Термін «історіографія» (від грец. *istoria* — розповідь, оповідання — та *γραφω* — пишу; буквально — опис, описання історії) є одним з найуживаніших в історичній науці, але водночас і найменш точним за адресною спрямованістю. Нині цей термін застосовується в багатьох перехресних, часом суперечливих контекстах, зокрема для означення: 1) дисципліни (галузі), яка вивчає історію істор. науки; темпи, інтенсивність та етапи розвитку істор. думки, зокрема формування та нагромадження знань про минуле; тяглість, дискретність і просторово-регіональну конфігурацію наук.-істор. процесу; інституціонально-орг. форми історико-наук. діяльності (навч. заклади, академічні установи, університетські каф-ри, дослідницькі т-ва та центри, періодичні, неперіодичні і серійні видання та ін.); формальну дисциплінарну (галузі, дисципліни, міждисциплінарні стики) та неформальну (напрями, школи, течії, групи, гуртки) інституціональну структуру науки; соціокульт. та інтелектуальні передумови, чинники та середовища функціонування істор. науки; історію теорії, методології та методики істор. досліджень; стан та перспективи розробки дослідницької проблематики з обсягу різних галузей, дисциплін та окремих проблем; творчий доробок і спадок окремих істориків та ін.; 2) власне істор. науки або наук. літ. з історії в найширшому архаїчному розумінні; в такому застарілому значенні ця дефініція вживалася здебільшого в 19 ст., але іноді побутує і в сучасних студіях; 3) форми свідомості та самосвідомості істор. науки, переважно у внутр., рефлексивному розумінні; 4) сукупності істор. студій з певної проблеми, теми чи наук. галузі (дисципліни) у вузькому сенсі, які мають спільну просторово-хронологічну локалізацію та предметну область досліджен-

ня (напр.: І. новітньої історії України, церковна І., І. історії *Слобідської України*, військова І., І. історії *української революції 1917—1921* та ін.); 5) істор. літератури певної доби чи періоду, об'єднаної спільним соціо- та етнокульт. простором, типовими інтелектуальними рефлексіями і концептуальними підходами (напр.: козац.-старшинська І., укр. романтична І., укр. рад. І., укр. еміграційна І. та ін.).

Полісемантизм, мінливість функціонального призначення та змістового наповнення поняття «історіографія» пов'язані з тривалим шляхом розвитку, оформлення та інституціоналізації І. як наук. дисципліни.

Походження І. пов'язують з саморефлексіями автора істор. твору щодо його предмета, джерел, способу викладу матеріалу та ін. Вважають, що початкові елементи історіографічних знань з'явилися на межі пізнього *середньовіччя* та ранньомодерних часів у добу книгодрукування. Зокрема, з 16 ст. поширилися історико-літ. огляди, бібліографічні описи у вигляді переліків існуючих творів щодо предмета викладу в працях деяких авторів. Вони розглядаються окремими дослідниками як своєрідна предтеча студій з І. або історії науки (див. *Історія науки*). Втім, подібні описи побутували ще в добу *античності*. Приміром, на поч. 1 ст. римляни почали додавати до своїх творів т. зв. індекси або титули. Вони являли собою стрічки з пергаменту, іноді кольорові, з переліком авторів та їхніх праць, які згадувалися в тій чи ін. студії. Напр., в індексах до «Природної історії» (у 37 книгах) *Плінія Старшого* названо 28 рим. та 75 грец. авторів. Окрім того, одна з книг цього вченого складалася зі спец. переліку джерел (твори 146 давньорим. та 327 давньогрец. авторів), які були використані у його «Природній історії».

Термін «історіографія» походить від терміна «історіограф». У 14 ст. історіографом у Франції називали художника, який малював мініатюри на істор. тематику. В 15—16 ст. значення цього терміна розширилося. Ним стали називати придворного письменника, який писав офіц. життєписи представників правлячої ди-

настії. Пізніше біографії *королів, імператорів, князів* та ін. перетворилися в історії *держав*, написані за відповідним канonom, спеціально призначеною особою — історіографом. Втім, посади, аналогічні становищу придворного історіографа в Європі, існували ще в Давньому Китаї й антич. світі. Здебільшого ці посади обіймали відомі літератори, філософи та вчені. Приміром, офіц. історіографами герцогів Бургундії (істор. область на Сх. Франції) у 15 ст. були поети Ж.Моліне та Ж.Шатлен. Цю посаду при дворах европ. монархів 16—18 ст. займали: поет Н.Буало, письменник П.Бембо, філософи Дж.Віко та *Вольтер*, драматурги А.Дзено, Ж.Расін, Тірсо де Моліна, історики С.Пуфендорф, В.Робертсон та ін. Історіографами Пруського королівства були відомі нім. історики Б.-Г.Нібул, Л. фон *Ранке*, Г.Трейчке. У *Російській імперії* офіційними історіографами були Г.-Ф. *Міллер* (з 1748), кн. М.Щербатов (з 1768), М. *Карамзін* (з 1803). Зазначена посада зберігалася ще й у 19 ст., а в деяких девах навіть у 20 ст.

Термін «історіографія» був запозичений рос. істор. та сусп.-політ. думкою із 3х. Європи, передусім з Німеччини. Спершу в европ. традиції він уживався як синонім до термінів «історик» та «історія».

Протягом 18 — поч. 19 ст. поширення критичного напрямку у західноєвроп. істор. науці поступово зосередило увагу дослідників не тільки на існуючих джерелах, а й на працях своїх попередників та їхніх критичних оцінках.

Первісно таке акцентування мало критичне й утилітарне призначення — написання істориком впровадження, огляду літ. до власної студії. Згодом воно трансформувалося в спробу автора-дослідника визначити та зафіксувати місце своєї праці серед тогочасної наукової літератури.

Водночас відбувалося розширення проблемного діапазону таких оглядів, які набували певних видових ознак. Вони й стали зародком, з якого формувалася І. як дисципліна.

Цей процес відбувався з різним ступенем інтенсивності в

европ. країнах 2-ї пол. 18 — поч. 20 ст. Його спричинила низка інтелектуальних чинників, соціо- та етнокультурних передумов: нагромадження значного обсягу фактографічних відомостей; перехід від описової, теоцентричної фіксації істор. досвіду до його раціонального осмислення; секуляризація істор. знань; зростання обсягів друкованої продукції з історії та їхнього видового і жанрового розмаїття; розширення спектра критичних рефлексій та практично-утилітарних потреб конкретних наук. студій, пов'язаних з необхідністю вивчення історії питання, існуючих підходів, концепцій, гіпотез; формування класичного типу науки; поява новітніх вимог до актуалізації істор. минулого для легітимації певних ідей або концептів у добу творення *націй* та нац. д-в.

Становлення І. як дисципліни відобразилося й у численних метаморфозах щодо її самоназви в 19 — поч. 20 ст. Приміром, на теренах Російської імперії вживалося близько двадцяти назв, рівнозначних термінові «історіографія», зокрема: «історія науки», «історія історії», «історія історичної науки», «історія історіографії», «історія науки російської історії», «історія російської історії», «історія російської історичної літератури», «література російської історії», «література науки російської історії», «історія історичної літератури», «огляд літературних думок», «історичне дієписання», «історія російського самопізнання», «історія російської самосвідомості», «течі історичної думки», «розробка російської історії», «історія роботи російської думки з російської історії», «історична критика» та низка ін.

До серед. 19 ст. термін «історіографія» у новому значенні використовувався епізодично. Його успішне поширення наприкінці 19 — поч. 20 ст. пов'язують зі зручністю його вживання як більш компактного порівняно з ін. складними словосполученнями.

У 2-й пол. 19 ст. відбувається становлення І. як навч. дисципліни в університетах Російської імперії.

Основу історіографічних курсів, які тоді читалися, складали критичні огляди літ., зокрема

«критика джерел» та «критика думок». Так розпочалося виокремлення з історіографічно-джерелознавчих та історіографічно-бібліографічних робіт власне історіографічних студій. Водночас відбувалося формування проблемного поля І., зокрема, до нього стали включати погляди конкретних учених у цілому чи з певних питань, життєписи й огляди наук. спадщини істориків та ін. Пізніше історіографічні огляди літ. стали подаватися в більш широкому контексті її побутування: історія історичної думки, її окремі напрями, історія установ і товариств та ін.

На межі 19—20 ст. дидактичне застосування І., поширення спеціальних оглядів істор. літератури привели до певного окреслення змістового наповнення поняття «історіографія» в контексті історії науки, історії ідей, історії к-ри. Поступово витісняється й вживання терміна «історіографія» як синоніма терміна «історична наука». Натомість поширюються його застосування у значенні: 1) вивчення істор. літератури певного предмета; 2) істор. літ. в цілому.

В Україні процес інституціоналізації І. як дисципліни тривав упродовж 19 — початку 20 ст. в інтелектуальних просторах та соціокультурних середовищах Російської імперії та Австрійської імперії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Протягом цього часу критично-науковий аналіз стану розробки певної проблеми, огляд історичної літератури став неодмінним атрибутом наукових студій.

Цей процес відображав загальні тенденції формування І. в Російській імперії.

В 2-й пол. 19 — поч. 20 ст. історіографічні курси викладалися в Київському, Харківському та Новорос. (*Одеса*) ун-тах, Ніжинському ліцеї кн. Безбородька (з 1875 — Історико-філол. інститут кн. Безбородька в Ніжині; див. *Ніжинський ліцей*) та ін. навчальних закладах *Наддніпрянської України*.

Наприкінці 19 ст. у наукових студиях українських учених впроваджуються поняття «малоруська історіографія», «історія малоруської історіографії», «історіографія малоруської історії»,

«історія літератури малоруської історії» та ін. У змістовному сенсі вони переважно означали розробку історії *Малоросії* в істор. літ. (*М.Василенко*, *О.Лазаревський* та ін.), яка розглядалася часто-густо в межах власне рос. істор. науки.

Водночас наприкінці 19 — поч. 20 ст. поширюються терміни «українська історіографія», «українсько-руська історіографія», «руська історіографія», «історія питання», «історична українська ідеологія», «література питання», «історія науки історії» та низка ін.

Їх тлумачать як у проблемному чи в предметному розумінні, так і в більш заг. сенсі як вивчення минулого та сучасного укр. народу, тер. й умов його життя в істор. науці. Приміром, в останньому — широкому — значенні трактував це поняття *М.Грушевський* у своєму огляді 1914. Водночас він розглядав І. як складову частину істор. науки та *українознавства*.

Кардинальні зміни сталися після доби української революції 1917—21. Відтоді термін «українська історіографія» стає домінуючим у працях вітчизняних істориків. Їстотно розширюється й спектр його змістового наповнення: процес розвитку української історичної праці та національно-істор. думки (*Д.Дорошенко*); історія укр. думки, історія самосвідомості народу, укр. самопізнання (*М.Грушевський*); виклад фактичного змісту науки та теорій історичного процесу у зв'язку із схемою минувшини українського народу з хронологічного, географічного та етнографічного боків (*Д.Багалій*); розкриття класового характеру літератури й науки історії взагалі (*Д.Багалій*); ідеологія, концепції та погляди їхніх авторів на минуле України (*І.Кревецький*); та ін.

З'являються популярні (*В.Біднов* та ін.) і систематичні нариси (*Д.Багалій*, *Д.Дорошенко*, *І.Крип'якевич*) з української І. Мали місце й спроби наукової організації студій з української І. Зокрема, в серед. 1920-х рр. за ініціативою *М.Грушевського* при ВУАН (нині *Національна академія наук України*) була створена

Комісія для дослідів нової української історіографії. Втім, обнадійливі передумови для організаційного оформлення української І. як дисципліни були раптово обірвані на теренах УСРР репресіями на початку 1930-х рр.

У наукових осередках української еміграції 1920—30-х рр. та на західноукраїнських землях цього часу історіографічна проблематика розроблялася спорадично. Зокрема, переважали студії, які популяризували здобутки української історичної думки в Західній та Центральній Європі (*Д.Дорошенко*, *Б.Крупницький* та ін.).

Водночас на еміграції було започатковано викладання навчальних курсів з української історіографії у вищих школах. За ініціативою *Д.Дорошенка* вони читалися в *Українському вільному університеті* та *Українському науковому інституті в Берліні*.

Після закінчення *Другої світової війни* на теренах, де мешкала українська повоєнна еміграція та діаспора, публікується низка історіографічних студій (*Л.Винар*, *С.Горак*, *О.Домбровський*, *Д.Дорошенко*, *Б.Крупницький*, *Т.Мазьків*, *О.Оглоблин*, *Я.Пеленський*, *В.Петров*, *Н.Полонська-Василенко*, *М.Чубатий* та ін.).

У цих працях залишалася домінуючою національно-державницька традиція висвітлення української історичної думки, що сформувалася протягом 1920—30-х рр. (див. *Державницький напрям в українській історіографії*). Однак, у 2-й половині 1940 — на початку 60-х рр. відбувалися дискусії щодо необхідності написання історіографічних праць на рівні вимог західного академічного середовища. Порушувалися також питання стосовно вироблення методологічних та теоретичних засад для відтворення історії української І. (*Л.-Р.Білас*, *Б.Крупницький*, *І.Лисяк-Рудницький* та ін.). Зокрема, українська історична наука розглядалася в контексті послідовної зміни генерацій істориків (*О.Оглоблин*, *М.Чубатий* та ін.). Побутували й термінологічні проблеми щодо власної самоідентифікації: «українська вільна історіографія», «українська незалежна історіографія», «ук-

раїнська західна історіографія», «українська еміграційна історична наука» та ін.

Щодо визначення статусу національної І. пропонувалися різні підходи. Одні вчені вважали її *спеціальною історичною дисципліною* з досить обмеженою предметною областю, інші — обстоювали думку про її більш широке функціональне призначення. Зокрема, до проблемного поля І. включали: організаційні форми науково-історичної діяльності; характеристику окремих істориків та наукових шкіл; дослідження «духу часу» та обставин наукової праці вчених; роль періодичних видань; вплив історіографічних напрямів і концепцій; розвиток української історичної думки (Л.Винар та ін.).

На еміграції та в *діаспорі* українська І. існувала в умовах іноетнічного середовища на засадах збереження національних традицій, їхньої адаптації до інтелектуальних та соціокультурних вимог *євроатлантичної цивілізації*. Її відірваність від основної частини національної джерельної бази та архівної українки, тривала конфронтація з радянською та російською еміграційною наукою, пристосування до західного наукового оточення, перманентна організаційна криза, надмірна політизація емігрантського життя та низка ін. чинників істотно позначилися на розвитку укр. зарубіжної І. В цілому еміграційні обставини життя відсували питання дисциплінарного статусу І. на другий план.

З появою в 1970-х рр. англійської генерації істориків у діаспорі, які народилися та здобули освіту поза межами України, ситуація кардинально не змінилася. Ряд учених порушували історіографічну проблематику у своїх студіях. Утім, вони майже не розробляли питання дисциплінарного становлення І.

Протягом 1930—50-х рр. дисциплінарне оформлення історіографії в УСРР—УРСР майже завершило. З наук. обігу зник і сам термін «українська історіографія». Його замінили дефініції «історіографія історії Української РСР» та «історіографія історії України».

Впродовж 1960—80-х рр. формування дисциплінарного статусу І. в Україні відбувалося в межах офіційної радянської доктрини.

Українська І. штучно вмонтовувалася в загальноросійську схему історії історичної думки. Зокрема, канонічними стали тези про класову спрямованість історичної думки, єдність духовного та соціально-політичного життя Росії й України.

Водночас у радянській науці відбувалися важливі інституціональні зміни: впровадження І. в університетські та вузівські курси викладання, введення відповідної спеціалізації в наукову номенклатуру, створення фахових координаційних структур та ін. З'являється дидактична література та низка концептуальних праць з історіографії. Значно розширюється діапазон проблем з обсягу дисциплінарних вимірів історіографії, які активно обговорюються в радянській науковій періодиці.

Щодо академічного статусу І., то в радянській науці утвердилися кілька точок зору: 1) спеціальна історична дисципліна з більш або менш широким проблемним полем; 2) спеціальна галузь історичної науки; 3) складова частина суспільної думки. Загально визнаним вважався поділ І. на І. донаукової (доакадемічної) та І. наукової (академічної) доби. Було впроваджено типові розрізнення І.: загальна (вивчає розвиток історичних знань і науки в цілому), предметна (окремих країн, регіонів, наук. галузей, сфер людської діяльності) та проблемна.

В умовах лібералізації радянського режиму наприкінці 1950—60-х рр. до наукового обігу знову вводиться термін «українська історіографія» (М.Марченко). Тоді ж мала місце й низка спроб щодо визначення дисциплінарного статусу І.: спеціальна історична дисципліна, що вивчає вторинний процес — історію історичної науки та підпорядкована конкретно-частковим цілям (Ф.Шевченко); історія історичних знань, історія науки про розвиток людського суспільства та історичної думки (М.Марченко); складова частина суспільної дум-

ки певної епохи, що висвітлює розвиток історичних знань та історичної науки у зв'язку з суспільним процесом, боротьбою класів (М.Марченко); та ін. Активізуються дослідження з української І. Зокрема, засновується спеціалізований збірник «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968—73; з 1997 — «Історіографічні дослідження в Україні»). Створюються профільні кафедри в Харків. та Дніпроп. університетах. Складається й коло авторів, які розробляють українську історіографічну проблематику (В.Дядиченко, Л.Коваленко, Н.Комаренко, Ф.Лось, М.Марченко, А.Санцевич, В.Сарбей, Ф.Шевченко та ін.). Ряд дослідників вивчає проблематику, пов'язану з російською І., І. історії СРСР (В.Астахов, В.Шевцов, І.Шерман та ін.) Однак, на початку 1970-х рр. відбулася кампанія масових чисток у системі АН УРСР, зокрема в Інституті історії (нині *Інститут історії України НАН України*).

Дослідження з укр. І. були знову призупинені. Вони зазнали ідеологічної нівеляції та були зведені до рівня проблемної історіографії й описових праць. Протягом 1970—80-х рр. укр. І. існувала в умовах ідеологічного конформізму, інтелектуальної ізольованості, стагнації та штучної обмеженості джерельної бази.

Інакше розвивалася російська радянська І. Протягом 1960—80-х рр. нею було апробовано низку теоретичних новацій, істотно розширено проблемне поле історіографічних студій, утверджено розуміння І. як історії історичної науки та як наукознавчої дисципліни.

Пострадянська українська І. формувалася під впливом кількох інтелектуальних хвиль. Упродовж 1990-х рр. вона розвивалася переважно під гаслом повернення до нац. історіографічної спадщини та її осмислення. Публікувалися класичні студії з української І. (В.Антоновича, Д.Багалія, М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, І.Лисяк-Рудницького, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко та ін.). Дискутувалися проблеми реконструкції історії української історич-

ної думки, зокрема спадщини істориків-народників (див. *Народницький напрям в українській історіографії*) та істориків-державників. Відбувалася критична переоцінка радянської І., введення до наук. обігу студій учених-емігрантів та ін. Встановлювалися творчі контакти з діаспорними вченими, які працювали в царині української І. (Л.Винар, С.Величенко та ін.). Водночас було поновлено та засновано кілька фахових неперіодичних видань з І.: «Харківський історіографічний збірник» (з 1995), «Історіографічні дослідження в Україні» (з 1997).

Від кінця 1990 — початку 2000-х рр. в українській І. дедалі більшої сили набуває нова інтелектуальна хвиля. Вона пов'язана з розробкою методологічних та теор. засад, підготовкою дидактичних курсів з національної І., опануванням європейським і світовим досвідом, переорієнтацією на вивчення традиційного проблемного поля І. з перспективи інтелектуальної історії та ін. Зокрема, видаються навч. посібники і підручники Я.Калакури, І.Колесник та ін. Теоретичні та методологічні проблеми української І. розробляються в працях Я.Грицака, Я.Дашкевича, Л.Зашкільняка, Г.Касьянова, М.Ковальського, І.Колесник, Т.Попової, В.Потульницького, О.Рента, С.Стельмаха та ін. Засновуються нові фахові видання: «Історія та історіографія в Європі» (з 2003), «Ейдос. Альманах інтелектуальної історії» (з 2005) та ін. Нині українська І. розвивається під зростаючим впливом студій з інтелектуальної історії, наукознавства, *філософії історії*, культурології, політології, *етнології*, соціології, соціальної психології та ін. Така взаємодія розширює предметну область І., збагачує її методологічний інструментарій, сприяє формуванню нового понятійного апарату та поширенню міждисциплінарних підходів. І. має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, зокрема, з багатьма спеціальними історичними дисциплінами (*архівознавством*, *археологією*, *біографістикою*, істор. бібліографією, джерело-

знавством, *просопографією* та ін.). Втім, в українській І. й до сьогодні впливовими залишаються традиційні підходи та концепції. Таке розмаїття поглядів побутує і стосовно визначення дисциплінарного статусу І. та змісту цього поняття: 1) спеціальна дисципліна чи галузь історичної науки з суто утилітарними цілями; 2) наукознавча дисципліна, яка вивчає історію історичної думки та історичної науки як соціального інституту; 3) наука, що досліджує історію історіографічного процесу в усьому його розмаїтті; 4) важлива складова інтелектуальної історії, неодмінна частина культурного світу ідей.

Кардинально розширилося й проблемне поле сучасної І. Воно включає як саме історичне знання про історію, так і саме історіографічне знання про історичне знання. Нині в типологічному плані І. поділяється: на проблемно-тематичну історіографію, біоісторіографію (персоналогічну І.), інституціонально-організаційну історіографію (установи, т-ва, інституції, часописи та ін.), предметну чи інституціонально-структурну історіографію за формальними (дисциплінарно-галузеву структуру) та неформальними (напрями, школи, течії, гуртки і т. д.) ознаками, регіональну (обласну, краєзнавчу) історіографію, культурологію історіографії, історію історіографії (історію історії істор. науки) та ін. Окрім того, з І. тісно пов'язане вивчення історії теорії (історіології), методології, методику та техніку істор. досліджень.

Термінологічний апарат історіографії як дисципліни. Значна частина понятійного апарату І. сформувалася в 1960—80-х рр. у межах рад. істор. науки. Тепер ця термінологія вважається традиційною: історіографічне джерело, історіографічний факт, історіографічний процес, історіографічна ситуація, історіографічне поле, історіографічні міфи, історіографічні стереотипи, напрям, школа, течія та ін. Упродовж 1980—90-х рр. понятійний апарат І. поповнився модерними (стиль мислення, тип історика, образ науки, ідеал науковості, парадигма, інституціоналізація

та ін.) та постмодерними (курс, деконструкція, наратологія та ін.) дефініціями. Останні частково запозичені, частково адаптовані до потреб І. Втім, деякі вчені висловлюють суттєві застереження стосовно формування традиційної частини термінології І. Зокрема, вказують на відсутність субординації та розмежування із загальноістор. поняттями, на дублювання у функціональному та змістовому сенсі відомих наукознавчих дефініцій, на відсутність адаптаційних процедур для багатьох запозичених понять та ін. Загалом висловлюється думка про похідний характер та механістичне застосування більшості традиційних термінів (джерело — історіографічне джерело, факт — історіографічний факт) тощо.

Загальна періодизація української історіографії. До сьогодні проблема періодизації української історіографії залишається предметом численних наук. дискусій. Окремі періоди національної історіографії і донині вивчені недостатньо. В найзагальнішому, схематичному вигляді вирізняють такі періоди української історіографії: 1) літописний (11—16 ст.); 2) козацько-старшинський або козацького літописання в церковній, політичній та компілятивній формах з елементами провіденціалізму та прагматизму (кінець 16 — середина 18 ст.); 3) історико-антикварний з просвітницькими, раціоналістичними, преромантичними та критичними тенденціями (2-га пол. 18 ст.); 4) критичний або критично-синтетичний (1-ша третина 19 ст.); 5) романтично-народницький у ностальгічно-патріотичній, героїко-легендарній та мовно-етнографічній формах (30—60-ті рр. 19 ст.); 6) позитивістсько-народницький з використанням різноманітних методологічних підходів (70-ті рр. 19 — початок 20 ст.); 7) державницький або національно-визвольних змагань та повоєнного десятиліття (1920-ті рр.) в еміграційному та радянському варіантах; 8) біполярного поділу — на українську еміграційну (30—40-ві рр. 20 ст.) і діаспорну (після 1952) та українську радянську (30—80-ті рр. 20 ст.)

історіографії; 9) сучасний (з 90-х рр. 20 ст.).

Літ.: *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. Х., 1861; *Иконников В.С.* Очерк разработки русской истории в XVIII в. Х., 1867; *Його ж.* Общий взгляд на развитие науки русской истории. К., 1868; *Лаишников И.В.* Очерк русской историографии. В кн.: *Лаишников И.В.* Пособие к изучению русской истории критическим методом, вып. 2. К., 1874; *Антонович В.Б.* Источники для истории Юго-Западной России: Лекции 1880—1881. К., 1881; *Бестужев-Рюмин К.Н.* Лекции по историографии за 1881—82 года. СПб., 1882; *Коялович М.О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1884; *Лытин А.Н.* История русской этнографии, т. 3. СПб., 1891; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 1—2. К., 1892—1908; *Василенко Н. К.* истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметка по поводу ст. Мякотина «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии» в «Русском богатстве» за 1894 г. № 2, 3, 4). «Киевская старина», 1894, № 11—12; *Лазаревский А.* Прежние изыскатели малорусской старины (Я.М. Маркович, А.И. Мартош, А.М. Маркович). «Киевская старина», 1894, № 12; 1895, № 2; 1897, № 1—2; *Милоков П.Н.* Главные течения русской исторической мысли. М., 1897; *Багалій Д.И.* Русская историография: Лекции, читанные в Харьковском университете, т. 1—2. Х., 1907; *Його ж.* Русская историография [Курс лекций], ч. 1—2. Х., 1911; *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. В кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. 1. СПб., 1914; *Грушевский О.* 3 початків нової української історіографії. «Україна», 1914, кн. 2; *Перфецький Е.* Обзор Угрозурской историографии «Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук», 1914, т. 19, кн. 1; *Біднов В.* Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). Кам'янець-Подільський, 1919; Катеринослав, 1920; *Латто-Данилевський А.С.* Очерк развития русской историографии. «Русский исторический журнал», 1920, № 6; *Багалій Д.* Нарис української історіографії, вип. 1—2. К., 1923—25; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; К., 1996; *Круп'якевич І.* Українська історіографія XVI—XVIII вв.: [Літографія]. Львів, 1923; *Кревецький І.* Українська історіографія на переломі «ЗНТШ», 1924, т. 134/135; *Багалій Д.* Історіографічний вступ і доба натурального господарства. В кн.: *Багалій Д.* Нарис історії України: на со-

ціально-економічному ґрунті. Х., 1928; *Dorošenko D.* Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjetukraine in für letzten Jahren. «Mittellungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin», 1928, h. 2; *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1—2. Л., 1929—31; *Гермайзе О.* Українська історична наука за останнє десятиліття. «Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України», 1929, т. 2; *Андрусак М.* Українська історіографія за останні десятиліття (1921—1930): I. Осередки і видавництва. II. Напрями. «Літопис Червоної Калини», 1932, № 9—10; *Дорошенко Д.* Наукова праця української еміграції за десять літ (1921—1931). «Тризуб» (Париж), 1932, № 16; *Andrusiak M.* Historiografia ruska (ukraińska) w latach 1921—1930: I. Ogniska naukowe i wydawnictwa; II. Historiografia i źródłoznawstwo. «Kwartalnik Historyczny», 1934, t. 48, z. 1—2; *Андрусак М.* Українська історіографія: Погляд на розвиток і характер української історіографії упродовж 900 років (1039—1939). В кн.: Збірник українського наукового інституту в Америці. Сент-Пол — Прага, 1939; *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. М., 1941; *Крупницький В.* Die ukrainische historische Wissenschaft in der Sowjet Union 1921—1941. «Jahrbucher für die Geschichte Osteuropas» (Breslau), 1941, h. 2/4; Очерки истории исторической науки в СРСР, т. 1—5. М., 1955—85; *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1920—1950). Мюнхен, 1957; *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1957, vol. 5/6, no. 4(18), 1/2(18/19); *Черепнин Л.В.* Русская историография до XIX в. М., 1957; *Mazour A.* Modern Russian Historiography. Princeton, 1958; *Астахов В.И.* Курс лекций по русской историографии, ч. 1—2. Х., 1959—62; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей. Мюнхен, 1959; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Пешич С.Л.* Русская историография XVI—II века, ч. 1—3. Л., 1961—71; *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за соювської доби та доля істориків. В кн.: Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. Париж—Чикаго, 1962; *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську соювську історіографію. Нью-Йорк, 1963; *Коваленко Л.А.* Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. Кам'янець-Подільський, 1964; *Pelenski J.* Soviet Ukrainian Historiography after World War II. «Jahrbucher für Geschichte Osteuropas», 1964, bd. 12, h. 3; *Horak S.* Ukrainian Historiography 1953—1963. «Slavic Review», 1965, vol. 24, no. 2; *Санцевич А.В.* Проблеми історії України пі-

слявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967; *Шевченко Ф.П.* Історіографія — важлива історична дисципліна. «Історіографічні дослідження в Українській РСР», 1968, вип. 1; *Оглоблин О.* Українська церковна історіографія. «Український історик», 1969, № 4; *Чухрій П.* Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу. «Питання історії народів СРСР» (Х.), 1969, вип. 8; *Дядиченко В.А. та ін.* Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., 1970; *Комаренко Н.В.* Утворення і діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках. «Історіографічні дослідження в Українській РСР», 1971, вип. 4; *Чубатий М.* Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1934). К., 1973; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973; *Вебер Б.Г.* Історіографіческие проблемы. М., 1974; *Городецький Е.Н.* Історіографія как специальная отрасль исторической науки. «История СССР», 1974, № 4; *Wynar L.* The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview. «Nationalities Papers» (Charleston), 1979, vol. 7, no. 1; *Куреева П.А.* Неопубликованные труды А.С. Лаппо-Данилевского по русской историографии. В кн.: История и историки: Историкографический ежегодник: 1978. М., 1981; *Сахаров А.М.* Методология истории и историография: Статьи и выступления. М., 1981; *Polonska-Vasylenko N.* Abriss der Historiographie der Ukraine. «Jahrbuch der Ukrainekunde» (München), 1982; *Куреева П.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. М., 1983; *Коваленко Л.А.* Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції: (Посібник для студентів). К., 1983; *Санцевич А.В.* Українська радянська історіографія (1945—1982): Навчальний посібник. К., 1984; *Урсу Д.П.* Історіографія і науковедення. В кн.: История и историки: Историкографический ежегодник: 1981. М., 1985; *Velychenko S.* The Official Soviet View of Ukrainian Historiography. «Journal of Ukrainian Studies» (Toronto), 1985, vol. 10, no. 2; Історіографія історії Української ССР. К., 1986; *Mackiw T.* The Development of Ukrainian Historiography: (Conclusion). «The Ukrainian review» (London), 1986, vol. 34, no. 2—4; *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936—1986. К., 1986; *Зевелев А.И.* Историкографическое исследование: методологические аспекты. М., 1987; *Сарбей В.Г.* Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). К., 1989; *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A

- Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; *Багалій Д.І.* Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталізму: Третій розділ. Поміщицька історіографія кінця XVIII і 1-ї чверті XIX ст. «Архіви України», 1993, № 1/3, 4/6; *Білокінь С.І.* Чи маємо ми історичну науку? «Наше минуле», 1993, № 1; *Ve-lychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. New York, 1993; *Колесник І.І.* Историкографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. Днепропетровск, 1993; *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography. «Journal of Ukrainian Studies» (Toronto), 1993, vol. 18, no. 1/2; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. академіка Д.І. Багалія (1921—1934 рр.). Х., 1994; *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. К., 1994; *Ковальський М.П.* Деякі теоретичні питання української історіографії. В кн.: Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Теорія та методи. Міжвузівський збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 1995; *Колесник І.І.* Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації. «Харківський історіографічний збірник», 1995, вип. 1; *Попова Т.Н.* Проблема формування історіографії як научної дисципліни: традиційні підходи і нові моделі. «Записки исторического факультета Одесского государственного университета им. И.И. Мечникова», 1995, вып. 1; *Гоцуляк В.В.* Історіографія історії України: Навчальний посібник. Черкаси, 1996; *Дашкевич Я.Р.* Дорогами української Кліо. Про становіще історичної науки в Україні. «Україна в минулому», 1996, вип. 8; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Попова Т.Н.* Становлення історіографії як спеціальної історичної дисципліни: некоторые аспекты проблемы. В кн.: Росийские университеты в XIX—XX вв.: Сборник статей. Воронеж, 1996; *Радченко Л.О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 років. Х., 1996; *Андрусев В.М.* Проблема історіографічного синтезу у творчій спадщині Д.І.Дорошенка. Запоріжжя, 1997; *Стельмах С.П.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997; *Його ж.* Парадигми історичної думки у XX столітті. «Політична думка», 1997, № 4; *Ващенко В.В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський): Навчальний посібник. Дніпропетровськ, 1998; *Вернадский Г.В.* Русская историография. М., 1998; *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. К.—Херсон, 1998; *Кондратюк К., Біляк П.* Видатні історики України XX ст.: Історіографічні нариси. Тернопіль, 1998; *Кроче Б.* Теория и история историографии. М., 1998; *Данилюк Д.Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.). Ужгород, 1999; *Зашкільняк Л.* Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник. Чернівці, 1999; *Попова Т.Н.* Історіографія сквозь призму дисциплінарних традицій. «Записки исторического факультета Одесского государственного университета им. И.И. Мечникова», 1999, вып. 8; *Потульницький В.А.* Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800—1991). «Схід—Захід: історико-культурологічний збірник» (Х.), 1999, вип. 2; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; Історія в сослагательном наклонении? (Материалы круглого стола). В кн.: Одисей. Человек в истории. 2000. М., 2000; *Ковальський М.П.* Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини XIX ст. В кн.: На службю Кліо: Збірник наукових праць на пошану Л.Винара. К.—Нью-Йорк—Торонто—Париж—Львів, 2000; *Колесник І.І.* Українська історіографія XVIII — початок XX ст.: Навчальний посібник. К., 2000; *Попова Т.Н.* Лики історіографії: імена і смисли. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]: Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск збірників наук. праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смоля», ч. 2. К., 2000; *Його ж.* Региональная историография: проблемы методологии. «Библиотечное дело и краеведение: Сборник научных трудов» (К.—Симферополь), 2000, вып. 2; *Потульницький В.А.* Схеми і періодизації історії України в українській історіографії 19—20 ст.: проблеми теорії та методології. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]: Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск збірників наук. праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смоля», ч. 2. К., 2000; *Його ж.* Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть. «УІЖ», 2000, № 1—4; *Ренуна Л.П.* Время, история, память (ключевые проблемы историографии на XIX Конгрессе МКИИ). «Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории» (М.), 2000, вып. 3; *Удод О.* Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920—1930-х роках. К., 2000; *Ясь О.В.* Українська зарубіжна історіографія 1945—1991 рр.: проблема покоління та організація дослідницької праці «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]: Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск збірників наук. праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смоля», ч. 2. К., 2000; *Іванко А.Б.* Історики України XIX—XX ст. (Нариси української історіографії). Кіровоград, 2001; *Козут З.-Є.* Формування української національної історіографії. «Схід—Захід: Історико-культурологічний збірник» (Х.), 2001, вип. 3; *Масненко В.В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). К.—Черкаси, 2001; *Ісаевич Я.* Лев Білас і його історіографічні праці. В кн.: Білас Л. Криза нашого образу історії. Львів, 2002; *Кондратюк К.* Українська історіографія XIX — початку XX століть: основні напрями і концепції. Львів, 2002; *Попова Т.Н.* К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць», 2002, число 8/9, ч. 2; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX ст. К., 2002; *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. К., 2003; *Грицак Я.* Украинская историография, 1991—2001: Десятилетия перем. «Ab Imperio», 2003, № 2; *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917—1956. К., 2003; *Стельмах С.* Інтернаціональні впливи — національні традиції: національні історичні культури та історіографії в Європі. «Історія та історіографія в Європі», 2003, вип. 1/2; Історіографічний словник: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів. Х., 2004; *Калакура Я.* Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004; *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії: методологія та інституційні проекти. «Генеза» (К.), 2004, № 1; *Терно С.* Вони грають зовсім не так, або Постмодернізм у сучасній українській історіографії. Там само; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: Колективна монографія. Львів, 2004; *Колесник І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? «Ейдос» (К.), 2005, вип. 1; *Попова Т.* Історіографія і інтелектуальна історія: симбіоз, діалог, опозиція, асиміляція...? (поговорим о наболевшем или утоли мои печали). Там само; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття). К., 2005; Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського

науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). К., 2005; Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. К.—Дрогобич, 2005.

О.В. Ясь.

ІСТОРИОСОФІЯ, історіософські концепції. Терміном «історіософія» означають релігійно-філософські чи філософсько-іраціонально-містичні уявлення про історичний процес та відповідні теоретичні схеми розвитку такого процесу і відповідні способи теоретизування. Будь-яка історіософська концепція виходить з того, що існує історичний процес як такий, але першопричини історичного руху принципово не можуть бути до кінця раціонально осмислені і логічно концептуалізовані. Цим фундаментальним обмеженням можливостей наукового поступу в пізнанні історичного процесу історіософський підхід кардинально відрізняється від *філософії історії* на кшталт просвітницької традиції, гегельянства, марксизму або еволюціонізму (див. *Просвітництва доба*, Г.-В.Гегель, *Марксизм в історичній науці*, *Еволюціонізм в історичній науці*). Історіософія передбачає «іраціональний залишок» історичного буття, який внаслідок своєї іраціональності не може бути досягнутий розумом, а лише відчутий чи сприйнятий або через віру, зокрема завдяки причетності до певної релігійної традиції, основи якої, здебільшого, творчо інтерпретуються, або через інтуїцію. Проте, по-суті, чіткої межі між історіософією та філософією історії не існує, й тому досить часто історіософію визначають як один з напрямів — іраціоналістичний — філософії історії, але навіть у цьому випадку історіософію не отожднюють з філософією історії.

Одним з найдавніших із зафіксованих у писемних джерелах історіософських уявлень є уявлення про божественну визначеність людської історії, що міститься в Старому Завіті (див. *Біблія*), частково вже в Книзі Буття, але головну — у книгах пророків: Ісаї, Єремії та Єзекіїля.

Першу завершено, монументальну історіософську концепцію

створив блаженний Августин у праці «Про Град Божий» (лат. «De civitate Dei»; 413—426). У ній опис плину конкретної історії людства (*держав*, народів, видатних осіб) поєднувався з розкриттям глибинних, божественних шарів історичного буття, до яких причетні праведні обранці.

Августинівська історіософія виявилася настільки відповідною культурі західнохристиянського *середньовіччя*, що вона впродовж кількох наступних століть визначала суть розуміння тогочасними людьми власної історії. Її відлуння було відчутним навіть у 17 ст. (Ж.-Б.Боссюе), коли в Європі вже починають формуватися підвалини раціоналістичної філософії історії (Ф.Бекон, Р.Декарт, Т.Гоббс), що стане панівною аж до кінця 19 ст. (Ш.-Л.Монтеск'є, *Вольтер*, А.-Р.Тюрго, М.-Ж.Кондорсе, К.-А.Сен-Симон, *О.Конт*, Г.-В.Гегель, *К.Маркс*, *Г.Спенсер*).

Історіософський підхід до осмислення руху людства був притаманним і східнохристиянській традиції. Найяскравіше він втілювався в «*Слові про Закон і Благодать*» *Іларіона* (11 ст.).

У період безперечного домінування в культурі Західної Європи раціоналістичної філософії історії (18—19 ст.) історіософські за своїм духом концепції розвивали Дж.Віко, Й.-Г.Гердер та німецькі романтики (головно Ф.Шлегель), пізніше — Ф.-В.Шелінг.

Історіософські погляди були притаманні кирило-мефодіївцям (див. *Кирило-Мефодіївське товариство*) та російським *слов'янофілам*, серед останніх історіософськими побудовами особливо захоплювався О.Хомяков. У 2-й половині 19 ст. в українському інтелектуальному середовищі в ставленні до історії бере гору раціоналістичний підхід (М.Драгоманов, М.Зібер, В.Антонович, І.Франко, М.Грушевський), тоді як у російській поруч з подібною тенденцією (О.Герцен, В.Ключевський, П.Мілюков) виразно посилюється й власне історіософська. Її найвизначнішими представниками були насамперед М.Данилевський («Росія і Європа»), К.Леонтьєв («Візантинізм і

слов'янство») та В.Соловйов. У наступні десятиліття історіософські ідеї розвивали кн. Є.Трубецької, П.Флоренський, С.Булгаков, Л.Карсавін, М.Лосський, Л.Тихомиров. Найпоширеніше ідеї всеїдності та боголюдства в їхньому історіософському, акцентовано релігійному вимірі в 20 ст. розвивав Л.Карсавін. Найближчим до нього в цьому відношенні серед російських філософів був С.Франк. Але останній приділяв більшу увагу укоріненості людини в трансцендентній безодні сакрального світу, який неможливо раціонально осягнути.

Класичній російській історіософії бракувало усвідомлення ролі та трагічної долі особистості в історичному процесі, і це стало цілком очевидним з початком *Першої світової війни*.

На подолання цих вад були спрямовані зусилля М.Бердяєва. Він почав інтерпретувати історію як процес дедалі більш повного розкриття і добра, і зла. Його погляд на історію мав виразно есхатологічний характер.

На початку 20 ст., спираючись на Й.-Г.Гердера та традицію нім. *романтизму*, віталізм Й.-В.Гете, іраціоналізм А.Шопенгауера та волюнтаризм Ф.Ніцше, нім. І. відроджується в монументальній концепції О.Шпенглера. Будучи цілком індиферентним до реліг. питань, О.Шпенглер був переконаний в існуванні за пластом феноменального світу глибинної іраціональної життєволивої субстанції, проявами якої є окремі культ.-істор. феномени масштабу антич., зх. або китайс. світів. Вони ґрунтуються на певних, унікальних для кожного з них, культ. праформах («прафеноменах»), які визначають специфіку їхніх політ. та екон. форм, релігії та філософії, музики й образотворчого мистецтва, а головне — світовідчуття та світогляду. Проте всі вони мають тотожні стадії розвитку: зародження, зростання, розквіту, занепаду та смерті. Людина в шпенглерівській концепції є лише виразником глибинних прафеноменів своєї культури. Коли творчий дух культури зникає, настає її занепад при одночасному розвиткові механістичних форм